

UDC [336.221.4+336.02] (477) “1920/1929” : [930.1+001.8] 303.4

ДАНИЛЕНКО С.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук (Україна)

**“ПОДАТКОВА СИСТЕМА” І “ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА” УСРР У 1920-х РОКАХ:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРСИ ВИСВІТЛЕННЯ**

Стаття присвячена історично-теоретичним аспектам вивчення податкової системи в УСРР 1920-х років, з'ясуванню спільного та відмінного між поняттями та вищими “податкова система” і “система податків”. Акцентовано увагу на структурно-функціональних символах НЕПу, які визначали його роль і місце в економічному житті суспільства. Подається історіографічний огляд літератури з питань податкової тактики і стратегії радянської влади у 1920-х роках. Відзначається довільне тлумачення понять “податкова політика” і “податкова система”. Зазначається, що вони вирізнялися базовими принципами, оперативними функціями та статусними ознаками. Для об'єктивного їх висвітлення найоптимальнішими, на думку автора, є структурно-функціональний та системно-структурний підходи з дотриманням історичних методів дослідження складних соціальних систем.

Ключові слова: НЕП, податки, промисловий податок, патент, НЕПмани, промисли, приватний сектор, підприємці, натуральний податок, податкова система, система податків, УСРР, РСФРР.

SVIATOSLAVV.DANYLENKO

National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, PhD (History) (Ukraine)

**“TAX SYSTEM” AND “TAX POLICY” IN UKRAINIAN SSR IN 1920s.:
HISTORIOGRAPHICAL AND METHODOLOGICAL DISCOURSES**

Abstract. The article discusses historical and theoretical aspects of studying of the tax system in Ukrainian SSR in 1920th; clarifies the common and different in concepts and phenomena of “tax policy” and “tax system”. The attention is focused on the structural and functional character of the new economic policy that defined its role and place in the economic life of society. The article submits historiographical review of the literature on the tax strategy and tactic of the Soviet regime in 1920th. There is a free interpretation of the concepts of “tax policy” and “tax system” though those concepts differ by basic principles, functions and characteristics. In author's opinion to gain the most objective coverage of the discussed problem the usage of both structural-functional and system-structural approaches in compliance with the historical methods of research of a complex social systems.

A subjectivization of economic policy of the Soviet state is revealed by exposing a social class component, which was used in tax policy. Apart from the social class nature of the tax policy in Ukrainian SSR in 1920th, the author reveals the process of its implementation in daily “tax practice” and “taxation jobs”. At the beginning of the NEP the structure and executive branch were created so in the second half of 1923 social class taxation system began to gain its influence and spread. The main two factors that had its influence on the process of complete NEP-type tax system formation are: the political and ideological basis of the Soviet power system and the competitive economic environment, which appeared as private entrepreneurial form of management. An economic restriction on city and rural «bourgeoisie» are essential to Bolshevism, therefore an objective social-economic types of farms and private entrepreneurs are obliged to go through subjective criteria of social class ideology. Thus, political and ideological basis of taxation are seen as an integral part of tax policy and daily practice of Soviet financial authorities in Ukrainian SSR in the 1920s.

Keywords: NEP, taxes, tax on trade, patent, nepmen, crafts, private sector, entrepreneurs, natural tax, tax system, tax policy, Ukrainian SSR, RSFSR.

ДАНИЛЕНКО С.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова,
кандидат исторических наук (Украина)

“НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА” И “НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА” УССР В 1920-х ГОДАХ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС ОСВЕЩЕНИЯ

Статья посвящена историко-теоретическим аспектам изучения налоговой системы в УССР 1920-х годов, выяснению общего и отличного между понятиями и явлениями “налоговая система” и “система налогов”. Акцентировано внимание на структурно-функциональных символах НЭПа, которые предопределяли его роль и место в экономической жизни общества. Отмечается произвольное толкование понятий “налоговая политика” и “налоговая система”. Указывается, что они отличались базовыми принципами, оперативными функциями и статусными признаками. Для объективного их освещения оптимальными, по мнению автора, являются структурно-функциональный и системно-структурный подходы с соблюдением исторических методов исследования сложных социальных систем.

Ключевые слова: НЭП, налоги, промышленный налог, патент, НЭПманы, промыслы, частный сектор, предприниматели, натуральный налог, налоговая система, система налогов, УССР, РСФСР.

Терміни, які виокремлені в якості предмета науково-теоретичного дослідження, є ключовими для з'ясування базових основ нової економічної політики (НЕП) та системи соціально-економічних відносин в Україні 1921-1929 рр. В історіографії, починаючи з інституційних витоків радянської історично-економічної науки, тривалий час домінувала класична схема тлумачення НЕПу: геніальний тактико-стратегічний маневр більшовиків та їхнього вождя Леніна, відмова від воєннокомуністичного методу господарювання, заміна продрозверстки універсальним продподатком, відродження кооперації, розвиток приватної торгівлі та кустарно-ремісничої промисловості. Подібне тлумачення виявилось зручним теоретичним дискурсом, який набув методологічних ознак та рис історіографічної традиції. Вона виявилася надзвичайно консервативною, а її інтелектуальні складові проникли у повсякденну практику навчального процесу у школах та вишах, тому конструкція “продподаток замість продрозверстки” стала фігуральним символом НЕПу. Некритичність радянської історіографії довкола проблеми продподатку, методів і форм його стягнення, тривалості функціонування ускладнювала системне переосмислення історичних та методологічних засад дослідження НЕПу і реальних соціально-економічних відносин в УССР.

Ситуативна аграрна складова НЕПу, проголошеного під тиском соціально-економічних та політичних обставин (невдоволення селян продрозверсткою, голод, занепад сільського господарства, повстанський рух), трансформувалася у його домінуючу галузеву перевагу – швидке забезпечення сільськогосподарського виробництва, унеможливлення переростання економічної кризи у політичну. Вагомість продподатку як організаційно-господарського інструменту наповнення прибуткової частини бюджету, відсутність адекватної грошової системи і відповідна натуралізація обмінних процесів також сприяли актуалізації НЕПівського відродження аграрного сектору економіки. Періодична преса тих років постійно інформувала суспільство про перевагу продподатку над розверсткою подвірного плану конфіскації чи реквізиції продуктів в умовах політики

воєнного комунізму. Оподаткування селянських господарств активно обговорювалося у фаховому колі економістів, статистів, фінансистів тих років, про що свідчать їхні прикладні праці [11; 12; 15; 29; 36]. Вони займалися прикладними і поточними питаннями оподаткування, узагальненням певного досвіду, уникали термінів “податкова політика” чи “податкова система” у титульних назвах їхніх досліджень. Варто зазначити, що згадані терміни виникли саме тоді, але без виокремлення особливої ролі і місця в економічному секторі суспільства. Історики, вивчаючи НЕП, надали інституційного значення та інформаційного поширення двом складовим частинам радянської фінансово-економічної системи: “податковій політиці” і “податковій системі” [14; 16; 17; 30]. Останні, виходячи з соціально-класових функцій радянської фінансової системи, ототожнювалися, а організаційно-структурні відмінності не висвітлювалися.

Сучасна історіографія НЕПу та соціально-економічної політики радянської держави у 1920-х роках розглядає особливості податкової політики, виокремлюючи аспект натурально-грошових повинностей, видову характеристику податків в українському селі [21; 24; 25; 38]. Зокрема, В.М. Лазуренко звертає увагу на “уніфікацію податкової системи”, але зосереджується на одному із видів – єдиному сільськогосподарському податку [25, с. 144], тобто висвітлює ціле через специфіку частини, хоча вони суттєво вирізнялися за статусом і формою. Історики охоче використовують поняття “система” для вивчення суперечливих і складних питань соціально-економічних відносин у 1920-х роках, тому постає “становлення НЕПу як соціально-економічної системи” [13, с. 28], а “податкова система крокувала за спільною динамікою і структурою народного господарства, застосовуючись і пристосовуючись до них” [19, с. 173]. НЕП, на нашу думку, будучи політикою, тобто сукупністю методів і форм, не став системою, навіть нерівномірно проник до існуючих галузей економіки, які справді мали системні ознаки (сільське господарство, промисловість, торгівля, банки). Переваги НЕПу почали відчувати у 1925/26 р., а попередні роки видалися несприятливими (голод 1921-1922 рр., “ножиці цін” 1923 р., недорід і локальний голод 1924 р.), а податкова система з кожним роком додавала, зміцнюючись організаційно, функціонально, модернізуючи фіскальний апарат. Об’єктом оподаткування були прибутки селянських господарств та громадян, суб’єкти господарювання, але в частині їхніх прибутків, тому податкова система не пасла задніх, не “крокувала” за абстрактними ділянками економіки, а діяла на випередження із застосуванням адміністративних та репресивних заходів. Ленінська теза про помилковість судження стосовно того, що “...НЕП поклав край терору”, спростовує надмірну ідеалізацію цієї псевдоліберальної реформи, позаяк “...ми ще повернемося до терору і до терору економічного”. Ленін виголосив її у березні 1922 р., тобто у першу річницю проголошення нового економічного курсу.

Отже, підводячи підсумок історіографічного огляду літератури з питань податкової тактики і стратегії радянської влади у 1920-х роках, зазначимо довільне тлумачення понять “податкова політика” і “податкова система”. Вони вирізнялися базовими принципами, оперативними функціями та статусними ознаками, тому необхідно вивчати саме явище, його походження та еволюцію, місце і роль в економічно-фінансовій системі, спільні та відмінні риси, основи, цілі й завдання. Історико-економічний аспект проблеми передбачає виокремлення соціального явища, встановлення його організаційних форм і функціональних засад, розвитку у часі та просторі, взаємодію структур, цілого і частини, виявлення загального (спільного), особливого та одиничного. Саме їх дотримання забезпечує об’єктивність та історизм висвітлення соціальних явищ, а не механічне визнання останніх в якості методологічного підходу. Якщо і говорити про теоретичні підходи, то найоптимальнішим, на наше переконання, має стати структурно-функціональний, системно-структурний підходи з дотриманням історичних методів дослідження складних соціальних систем.

Література 1920-х років та нормативно-правова база радянської держави, як свідчить їх текстологічний аналіз, зафіксували одночасність існування кількох формулювань, що мають принципове пізнавальне значення для розуміння податкової справи в УСРР. Експертне середовище тих років, а до них належали відомі економісти, чиновники Наркомфіну УСРР, ЦСУ УСРР, використовувало поняття “продрозверстка як система”, “податкова система”, “податкова система на селі”, “система податків” “податкова політика”, “класова фінансова політика”, “податкова практика”, “податкова робота”, “податковий тиск”. Кожне визначення розкриває відповідне соціально-економічне явище, територіально-галузеве застосування, претендуючи на власну історію становлення і розвитку. До них варто додати органічний тандем “податкової системи” і “бюджетної системи”, які дуже тісно взаємодіяли та співіснували, ніби близнюки єдиного фінансового поля. Якщо прискіпливо вивчати проблему “українських податків у загальносоюзних податкових надходженнях”, а вона виявилася надзвичайно суперечливою у 1920-х роках, то матимемо системний дискурс республіканської і союзної податкових систем. Вони становили єдине ціле, але через згадані гносеологічні категорії загального, особливого та одиничного. Однак розглянемо заявлену проблему: тлумачення “податкової системи” і “податкової політики” у фаховій літературі.

В офіційному звіті Української економічної ради при Раді Праці та Оборони за 1921 р. є визначення “податковий апарат” та “продовольчий апарат”, які стосувалися організаційної структури стягнення державних та місцевих податків. Однак принципове наукове значення має їх системне узагальнення. “Продрозкладка, як система, будувала свій апарат не на конкретному обстеженні окремих господарств, – наголошувалося у згаданому звіті, – але на підставі узагальнених статистичних даних” [33, с. 524]. Політика воєнного комунізму, в умовах якої функціонувала продрозверстка, була формою економічного ладу, а не механічним набором адміністративно-примусових методів (конфіскація, реквізиція), відтак можна говорити про взаємодію системи (воєнний комунізм) і підсистеми (продрозверстка), але в рамках єдиного суспільно-політичного та господарського цілого. Для Л. Крицмана воєнний комунізм – це економічна система і політика водночас, яка цілком підпорядковувала селянське господарство ситуативним завданням держави, впроваджувала механізм конфіскації [22, с. 8]. Теоретик більшовицької партії М.І. Бухарін, з’ясовуючи суть НЕПу у 1921 р., згадав про “господарську політику епохи так званого “воєнного комунізму”, яка реалізовувалася у формулі: “не виробити, а взяти”. Саме це було “в центрі уваги”, але політика не була анархічною, а організованою. “Наша господарська політика зводилась тут винятково до політики Наркомпрода, – наголошував він, – тобто до реквізиційної системи продрозверстки” [9, с. 4]. Наркомпрод проіснував до червня 1923 р., нагадуючи своєю діяльністю і присутністю про “епоху воєнного комунізму”. У листопаді 1924 р. М.І. Бухарін таврував наявність “елементів адміністративного свавілля” та “рештки методів воєнного комунізму” [8, с. 34]. Вони були складовою частиною радянського бюрократичного апарату, особливо у царині оподаткування, майнового страхування, стягнення натуральних і грошових повинностей населення. У 1928 р. він вважав, що продрозверстка була формою масового і прямого вилучення продовольства для забезпечення державного апарату, армії [5, с. 70]. Отже, виходячи з оцінок, висновків та офіційних господарських звітів радянських установ, в умовах політики воєнного комунізму, яка була економічною системою, діяла її базова підсистема – продрозверстка. Остання не мала класичних ознак податкової системи, але виконувала фіскальні функції, забезпечувала продовольством, хлібом державні органи влади та установи. Фіскальну функцію виконував “продовольчий апарат” (надзвичайні загони, продармійці, сільради, комнезами в Україні, комітети бідноти в РСФРР).

Визнаючи продрозверстку організованою системою примусового вилучення продовольства, необхідно звернути увагу на функціональну ліквідацію дореволюційної податкової системи. Практик податкової справи Ф. Несмелов констатував у 1925 р., що саме у грудні 1919 р., коли “радянські війська зламали опір армії Денікіна”, уряд РСФРР “... майже завершив планомірну ліквідацію податкової системи епохи царизму” [34, с. 15]. Її демонтаж тривав на території радянської Росії упродовж вересня-грудня 1918 р., а в Україні існувала зовсім інша політична система влади, яка частково зберегла елементи і форми оподаткування. На території України у 1919 р. не існувало стійкої і тривалої системи продрозверстки, яка діяла в умовах російської радянської окупаційної адміністрації. Військово-політичний та господарський союз між республіками, започаткований у червні 1919 р. та розвинений у так званому союзному договорі між УСРР і РСФРР від 28 грудня 1920 р., організаційно і функціонально об’єднав фінансову справу, а разом і податкову систему. Остання спиралася на апарат Наркомпрода та воєннокомуністичні методи забезпечення продрозверстки. Продзагони не враховували економічний стан селянських господарств і не переймалися попереднім доведенням завдання до кожного двору. Вони визначали конкретні села, дотримувалися класового принципу, а хліб забирали у тих, хто його мав. Окремі податки дореволюційної епохи остаточно заборонив VIII Всеросійській з’їзд рад 9 лютого 1921 р., завершивши їх інституційну ліквідацію.

Формування НЕПівської податкової системи, тобто на принципах нового економічного курсу, має кілька відправних дат. У журналах та газетах згадувалося 26 лютого 1921 р., тобто ухвалення “Положення про промисловий податок”. Зокрема, С. Арсон, який представляв фінансові органи, вважав 26 липня 1921 р. початком становлення нової податкової системи, яке тривало до червня 1923 р. [2]. “Податкові працівники, а разом з ними і радянська громадськість, – наголошувалося на сторінках фахового видання, – день 26 липня 1926 року повинні відзначати як день п’ятирічного ювілею нашої податкової системи” [35, с. 8]. Законодавче впровадження прямого оподаткування новоявлених НЕПманів – підприємців і формі промислового податку сталося 26 липня, але одночасно з ним відбулося відродження грошового податку. Висновки про “радянське податкове законодавство”, про “загальносоюзні законодавчі органи”, які з’явилися тоді довкола 26 липня, стосувалися нормативних актів Всеросійського ЦВК та Раднаркому РСФРР, які опосередковано впроваджувалися в УСРР, але через відповідну нормативну процедуру. Можна погодитись, що 26 липня стало “початковим етапом діючої податкової системи”, новизна якої полягала у впровадженні прямого оподаткування, прямих і непрямих податків, переході від натуральної (продподаток) до грошової форми стягнення. Закон від 26 липня 1921 р. мав “загальнофедеративне” застосування, але існували політичні та нормативно-правові передумови, навіть “самостійницькі тенденції” у галузі податків.

Проголошення нового економічного курсу резолюціями X з’їзду РКП, а 23 березня 1921 р. декрету про заміну системи розверстки на хлібофуражне зерно і промислову сировину натуральним податком – демонстрували позицію влади. Наскільки вона була “серйозною і надовго” тоді не обговорювали, хоча частина партійців не сприйняла лєнінської тактики НЕПу. Однак справа полягала в іншому: фіскальні функції Наркомпроду збереглися, але довелося займатися реорганізацією власного апарату. Його співробітники повинні були обстежувати кожен селянський двір, а апарату Наркомпроду готувати законодавчі акти для обґрунтування кожного натурального податку, розробляти податкові списки, інструкції.

Для податкової системи в УСРР визначальною датою стало 14 червня 1921 р. Саме тоді РНК УСРР ухвалив закон про промисловий податок, який діяв у формі патентного збору і податку з прибутку для підприємців міста, вирізняючись від декрету РСФРР 26 лютого не лише часовими рамками, але і ставками, об’єктами оподаткування.

14 червня РНК УСРР видав Положення про податкову інспекцію [33, с. 524], відтак в апараті Наркомпроду та його місцевих органах виник організаційно-функціональний інститут податкових інспекторів. Фактично з'явилася структурна одиниця, яка засвідчила появу нової податкової системи у вигляді інспекторського відділу та його місцевих підрозділів. Податкових інспекторів рекомендували профспілки, партійні організації, але шляхом відбору кращих серед колишніх працівників “продагентури”, а також “спеців” податкової справи з дореволюційним стажем роботи. Одночасно з інспекторами Управління заготівель Наркомпроду були створені місцеві податкові комісії: у районах при районних продовольчих комітетах, у волостях при волосних виконкомах, у селах при сільрадах. Відбулися структурні зміни, але вони діяли за інерцією – займалися “своєчасною і правильною розкладкою продовольчих і сировинних податків” [33, с. 524]. Отже, беручи до уваги хронологію подій, формування податкової системи в Україні розпочалося у березні 1921 р. з демонтажу системи продрозверстки. Остання була реорганізована 14 червня, коли постала система продподатку. Її вважали НЕПівською, але види податків, методи і форми їх стягнення мали “залишки воєнного комунізму”, але не через силу інерції та наявність Наркомпроду, а внаслідок економічного спаду, руйнування грошової системи, натуралізації сільськогосподарського виробництва, нагальності наповнення доходної частини бюджету, яка була винятково продовольча. Пайок Наркомпрода був основною бюджетною одиницею, а не грошовою складовою.

Система продподатку, яка замінила продрозверстку, почала функціонувати одразу, хоча були труднощі розпису кожного з видів податку, а їх виявилось кілька десятків. Декретований промисловий податок від 26 липня запрацював в Україні з жовтня. Для теоретиків і практиків бюджетної справи тих років “...податкова система робітничо-селянського уряду, яка формувалася поступово, отримала майже повне своє завершення в межах фінансового плану” у 1922 р. [1, с. 1]. На початку 1920-х років ототожнення податкової і бюджетної систем було виправданим, вони органічно перепліталися і функціонально співпадали. Збір продподатку розподілявся за податковими списками і фактичною розкладкою, але без методів хаотичної конфіскації зерна, а наявне продовольство розподілялося за статтями бюджетного розпису. Діяв тимчасовий і перехідний принцип “розподіляй і господарюй”, але в рамках продподатку. На нього покладалися основні надії, тому що кожного дня необхідно було видавати продпайки, забезпечувати армію, органи державної безпеки, міліцію, бюджетну сферу, а це мільйони пудів хліба.

Друга половина 1921 р. та весь 1922 р. вирізнялися небувалою податковою законотворчістю. Нею займалися працівники Наркомпроду, які готували проекти законів, відповідні структури ВУВЦК, Раднаркому УСРР. Вони створили нормативно-правову базу формування податкової системи, яка заслуговує окремого дослідження, але є невід’ємною частиною історії її становлення та розвитку. В офіційних виданнях та літературі тих років постали терміни “прямі” і “непрямі” податки, а також “державні” та “місцеві” податки. Кожен з них мав безпосереднє відношення до податкової системи, але не всі належали до категорії класичних податків. Наприклад, акцизний та митний збори мали фіскальну природу, але уособлювали “непрямі” податки, а для бюджету становили статтю державних доходів. До прямих, починаючи з перших місяців проголошення НЕПу, належали продподаток та інші форми натуральної повинності, промисловий, загальногромадянський, подоходно-майновий, а з травня 1923 р. єдиний сільськогосподарський податок.

Для з’ясування структурно-функціональних особливостей становлення податкової системи в Україні пізнавальне значення мають прикладні висновки Л.М. Юровського – відомого теоретика і практика радянської грошової реформи, який опублікував у 1920-х роках кілька цікавих праць. Він випадково, а можливо цілком логічно, використав терміни

“податкова система” і “система податків” [45, с. 140]. Історично, тобто розглядаючи за кожним з них конкретні соціальні явища та їх фактологічну структуру, ми маємо справу з організаційно-функціональними установами центрального апарату (Наркомпрод та Наркомфін) і їх місцевими органами (інститут податкових губінспекторів, податкові комісії). Юридично і фактично вони представляли податкову систему, що є цілком логічно. Однак окремо постає визначення “система податків”, яке не було обернено-пропорційною рефлексією “податкової системи”, а цілком самодіяльним інститутом. “Система податків” означала взаємодію конкретних видів податку (промислового, подоходно-майнового тощо), а кожен з них становив самодіяльну підсистему. Не випадково в літературі тих років зустрічається термін “система промислового податку”, але в контексті “системи промислового обкладання” [35, с. 11]. Остання має прикладне значення, яке у повсякденній діяльності податкових органів можна пояснити терміном “податкова практика”, або “податкова робота”, тобто виявлення об’єктів оподаткування, формування податкових списків, застосування конкретних норм, принципів і ставок оподаткування.

Розглядаючи концептуальний підхід Л.М. Юровського, викладений в інтелектуальній формулі “податкова система” і “система податків”, але під методологічним кутом зору, зазначу наявність діалектичного поєднання категорій загального, особливого та одиничного. Їх застосування дозволяє вибудувати логічну та історичну послідовність конкретних явищ. До категорії загального можна віднести “податкову систему”, до особливого “систему податків”, а одиничного конкретні види податків. Вони є елементами системи, відтак кожен вибудовував власну підсистему, але в адміністративно-функціональних межах, взаємодіючи як ціле і частина. Їх просте ототожнення неприпустиме, тому що кожна з частин мала елементи системності.

Абсолютизуючи значення того чи іншого податку та об’єктів оподаткування, особливо в контексті дії інерції його натуральних форм, підсистеми набували ознак територіально-галузових систем. Наприклад, член колегії Наркомфіну УСРР А. Гринштейн, аналізуючи фінансову систему періоду НЕПу, використав визначення “податкова система на селі” [10, с. 139]. Він не мав на увазі її організаційну структуру та функції, а тим паче відмінність від податків для міського населення. Його цікавила інша проблема: дохідність сільського господарства та об’єкти оподаткування. Адміністративно-територіальний та галузево-інституційний аспекти, на нашу думку, можуть становити предмет науково-історичного дослідження, але він має відбуватися в контексті локального функціонування податкової системи. Економічне районування мало тоді більш вагомий вплив на інтенсивність податкових стягнень і систему конкретних податків, ніж суто адміністративно-територіальний чи географічний аспекти. Можна вивчати функціонування податкової системи у містах і сільських районах, але у структурно-функціональному плані матимемо справу з реалізацією конкретних податків. Варто стати на ідеологічно-політичну платформу тих років, тобто на класовий принцип оподаткування, і одразу виникає специфічний напрям дослідження. Його специфіка вирізнялася суб’єктивістським тлумаченням законів і принципів класичного оподаткування (прибутку, доходу, майна тощо), але про класовість трохи згодом.

Для історичного дослідження важливо не обмежуватися теоретизуванням, тобто узагальненням явищ та виокремленням закономірностей їх появи і розвитку, а зосередитися на них самих. Досвід оподаткування суб’єктів господарювання в Україні 1920-х років свідчить про поступову зміну податкового законодавства, про динамічність податкових ставок і самих форм оподаткування. Кожен вид податку мав власну історію становлення, висвітлення якої варто здійснювати системно, тобто у межах податкової системи, розглядаючи основні етапи. Промисловий податок, започаткований у червні в УСРР та 26 липня 1921 р. на території РСФРР, підлягав постійним змінам нормативно-

правової бази його функціонування, не кажучи про динаміку соціального контингенту його платників, ставки. Його вдосконалювали 10 грудня 1921 р., 25 травня 1922 р., 18 січня 1923 р., тому що збільшувалася кількість приватних підприємців, а головне набирала сили грошова реформа, яка суттєво вплинула на податкову систему. Фахівці податкової справи, відслідковуючи розвиток промислового податку у 1921-1923 рр., констатували наявність податкової реформи. Вони використовували термін “реформа” принагідно до послідовної модернізації промислового податку, але підкресливали її специфіку: “...поліпшення та уточнення податкової практики без зміни основних принципів цього податку” [35, с. 10]. Протягом наступних років його функціонування відбувалося вдосконалення “податкової практики”, тобто розширення його секторального застосування (державні, приватні, кооперативні підприємства), збільшення ставок стягнення зрівняльного збору, впровадження їх класифікації. Фінансисти і податківці, як практики, так і теоретики, визнавали 26 липня 1921 р. – 26 липня 1926 р. фактом “історії впровадження у нас системи промислового обкладання” [35, с. 11]. Вона вирізнялася сталістю форм і принципів, але не їх консерватизмом, тому що кожного року в умовах податкової кампанії відбувався перегляд ставок, тактики застосування.

Доказом системності окремих видів податків може бути еволюція форм натурального податку – від продподатку до єдиного сільськогосподарського податку, від суто натурального до натурально-грошового і суто грошового. Продподаток поступився єдиному натуральному податку, а останній трансформувалася 10 травня 1923 р. в єдиний сільськогосподарський податок. Його структурно-функціональною особливістю було співіснування натуральної (перший загальногромадянський на потреби голодуючих, мірчук з млинів) і грошової (другий загальногромадянський у вигляді трудгужповинності, подвірний, садибний, місцеві податки) форм [34, с. 11]. Натуральна складова єдиного сільгосподатку частково проіснувала до 1 січня 1924 р., а друга половина 1920-х років була епохою грошового податку, але за винятком млинарського збору (мірчука) та хлібозаготівельної повинності – примусового плану до двору за принципом продрозверстки, яку впровадили у січні-червні 1928 р. у вигляді так званих “надзвичайних заходів”. Однак податкова система, яка виникла у 1921-1923 рр., діяла з незначними змінами податкової практики до кінця 1920-х років. А загалом реорганізація Наркомпроду завершила епоху воєнного комунізму у податковій галузі, а натомість діяла нова податкова система, центральний апарат якої зосереджувався у Податковому управлінні Наркомфіну УСРР. Місцеві податкові органи формувалися за адміністративно-територіальним та галузевим принципами, але незмінною залишалася фіскальна природа самої податкової справи.

Поняття і явище “податкова політика”, які співіснували разом з податковою системою, мали власну тактику, стратегію, принципи і форми здійснення, відтак заслуговують теоретичного і практичного вивчення. Частина фахівців, які займалися організацією системи оподаткування в Україні, ототожнювали явище “податкової політики” з повсякденною податковою практикою і рутинною роботою, не вкладаючи класового контексту. З проголошенням НЕПу податки стали політикою, засобом стримування, економічного обмеження та витіснення приватного капіталу, який в умовах лібералізації економічного життя склав конкуренцію державному сектору. Дискусія між М. Бухарініним та Є. Преображенським стосовно джерел соціалістичного нагромадження, яка тривала у 1920-х роках, демонструвала еволюційне протистояння воєннокомуністичної і НЕПівської доктрин соціально-економічного розвитку суспільства. Концептуальне змагання між ними довкола взаємин промисловості і сільського господарства, тобто, хто з них має бути фінансовим донором, мало принципове значення, позаяк вирішувалося питання взаємодії податкової і бюджетної систем, секторального

балансу, тобто стосунків державного і приватного економічного укладів, перспектив соціальної гармонії. Для Є. Преображенського сільське господарство – це “колонія” пролетарської промисловості, а М. Бухарін пропонував інший економічний формат взаємин: еквівалентний обмін галузей народного господарства. Він сподівався на інтегруючу роль кооперації, яка еволюційним шляхом схилитиме селянські господарства до “нашої соціалізуючої економіки” [6, с. 22]. Ліберальне гасло “збагачуйтесь”, яке М. Бухарін адресував заможним селянам і сільським підприємцям, застерігало від “варфоломівської ночі” сільської буржуазії, а між ними існувала дилема – бути чи не бути “тягареві” оподаткування? У 1928 р. він схилився до необхідності стягнення податків з селян, які мали статки від реалізації технічних культур (льон, хміль, цукрові буряки), а також вважав однією з причин виникнення хлібозаготівельної кризи “...недостатнє підвищення податкових ставок на куркульські господарства” [4, с. 26]. Одночасно М. Бухарін засудив повернення продрозверстки у січні-червні 1928 р., визнавши “надзвичайні заходи” загрозою НЕПу. Він наважився заперечити Й. Сталіну, який на квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) визнав цілком доцільним існування “данини з селян”, тобто своєрідного “надподатку” [7, с. 257]. НЕП не подолав “ножиці цін”, тобто розходження між високими цінами на промислові товари та помірні ціни на сільськогосподарську продукцію, тому селянин справді платив цей “надподаток”, будучи сировинним придатком і “колонією” державної, а не пролетарської промисловості. Додавши до цих обставин оподаткування селянських господарств за класовим принципом, вони дійсно сплачували “данину” і виконували “податкову повинність”.

На початку 1920-х років, коли загроза соціального вибуху була реальною, внутріпартійна дискусія стосувалася оптимальних основ економічної політики, пошуку рівноваги і балансу форм господарювання. Теорія класової політики, особливо її гострих форм, поступилася принципам соціального миру на основі денационалізації, відродження кооперації, скасування продрозверстки, повернення грошової системи. У 1921-1923 рр. дуже мало говорили і писали про податкову політику з виразними класовими ознаками, зосереджуючись на прикладних питаннях становлення податкової системи і вдосконалення податкової практики. Наповнення бюджету було значно важливішим, ніж ідеологічне обґрунтування класової сутності податкової політики. Про неї не забували, але економічні важелі були головними.

Формування податкового законодавства у 1921-1923 рр., хоч і спиралося на загальні політично-економічні принципи радянської держави, однак не вирізнялося особливим класовим антагонізмом і войовничим прагматизмом. Домінантним залишалися економічні важелі: доходи суб’єктів господарювання і громадян, фінансова спроможність платників податків, ставки оподаткування. Скасування продрозверстки і впровадження продподатку, стягнення промислового та інших податків досягли тактичної мети: активізації приватного підприємництва – форм приватної торгівлі, кустарно-ремісничого виробництва, різних соціально-економічних послуг. Вони відродили “дрібнокапіталістичний уклад”, а насправді класичне підприємництво міського та сільського населення, формуючи внутрішній ринок споживчих товарів. За таких умов постало політичне завдання економічного регулювання приватного сектору, а відтак теорія “витіснення приватного капіталу”. Фахівці зазначали, що саме у 1923-1926 рр. промисловий податок, а він був ключовим для НЕПманів, відчув вплив “загальної класової політики” і “випуклий вияв свого класового спрямування” [35, с. 10]. Класовість податкової політики означала створення фінансових пільг для державного і кооперативного сектору, для окремих соціальних груп платників податку, а з іншого боку надмірного оподаткування приватних підприємців – “сільської” та “міської дрібної буржуазії”. Політичне обґрунтування їх економічно-фінансового обмеження виразно

постає у працях Ю. Ларіна, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, І. Мінгуліна та інших [18; 26; 27; 28; 31], тобто політиків і практиків. Зазначені автори вважали “регулювання і наступ на приватний капітал” – основним завданням радянської економічної політики, використовуючи державну торгівлю, кооперацію а також податкову політику. Зокрема, І. Мінгулін звернув увагу на недостатню “диференційованість і гнучкість податкової політики і практики”, визнавши за податками могутній регуляторний фактор, позаяк “податковий вплив може витіснити приватного капіталіста з однієї галузі і залучати його до іншої згідно наших завдань” [31, с. 128]. Оціночні судження номенклатурних осіб державного фінансового апарату тих років засвідчували реалії фінансової політики, а не теоретичні пропозиції. Наприклад, фахівець податкової справи А. Шмідт писав у 1925 р. про те, що найскладнішою проблемою податкового будівництва було “...питання податкової політики, питання про межі податкового тиску” [44, с. 48]. На переконання одного із співробітників Наркомату фінансів УСРР С. Арсона “нова буржуазія” за роки НЕПу “почала набирати жирку”, але його заспокоювало те, що “...еволюція наших податків іде по лінії класового принципу” [2]. Теоретичні висновки подібного спрямування свідчили про виразну тенденцію до поширення і застосування класового принципу радянської податкової політики, яка означала використання податкової системи з метою фінансово-економічного обмеження приватного підприємця і приватного капіталу. До звичної фіскальної функції додалася класово-ідеологічна складова. Вона доволі чітко виявила себе упродовж другої половини 1920-х років, особливо наприкінці, коли виникла практика застосування так званого “самообкладання” заможних (куркульських) господарств. Найбідніші соціальні групи звільняли від цієї форми додаткового і нічим необґрунтованого податку, а для решти господарств встановлювалася ставка – 35% до нарахованої суми єдиного сільськогосподарського податку [23]. З кожним податковим роком ставку самообкладання збільшували, перетворивши її в адміністративно-репресивний тиск на заможних селян – підприємців.

Прикладне і теоретичне застосування податкової політики у 1920-х роках тісно пов'язане з соціально-економічною диференціацією селянських господарств. Остання дуже активно обговорювалася політиками, економістами, статистами, але під різним кутом зору. Статистично-економічні і соціально-політичні аспекти згаданої диференціації, яка здебільшого була майновою, настільки переплелися, що їх почали ототожнювати, але з перевагою до класових ознак серед платників податку. Відомий у 1920-х роках теоретик і практик податкової справи В. Доброгаєв, з'ясовуючи об'єкти оподаткування і доходності сільського господарства, виділив два аспекти: встановлення умовно-чистого доходу селянського двору і застосування прогресивної шкали обкладання до нарахованої суми доходу. Якщо першу він вважав суто економічною проблемою, то другу операцію з “...яскравим відбитком класової фінансової політики” [15, с. 145]. А податкова політика була її інструментом і складовою частиною, навіть не практикою, а насамперед політикою, тобто впровадженням класового принципу оподаткування.

Дилема економічного і класового у підходах до оподаткування селянських господарств існувала. Сектор сільськогосподарської статистики ЦСУ України займався проблемою “кількісного вивчення класового розшарування села”. На його нараді 6-10 лютого 1928 р. співробітник Г.М. Вербицький виклав завдання весняного обстеження селянських господарств, яке виявилось показовим: “...дати матеріал для поточної статистики диференціації селянства за основним виробничим (натуральним) показником, на відміну від класової диференціації, яка становить соціальний предмет динаміки” [40, с. 9]. Якщо перша складова передбачала виявлення “виробничих типів господарств”, то друга – їх соціально-класову динаміку. Сільськогосподарська статистика другої половини 1920-х років увірала ці дві частини, на яких вибудовувалася податкова

політика. Теоретики і практики займалися визначенням “соціально-економічних типів” селянських господарств, а пошук “методів групування” і виявлення їх диференціації набув публічності у фаховій літературі [37; 41]. Зокрема, М. Потапов розглядав “групування селянських господарств” під кутом зору “побудови найбільш правильної податкової системи”, тому згадав про “соціально-економічну фізіономію” куркуля [37, с. 161]. Зазначимо, що упродовж 1921-1927 рр. не було законодавчого визначення соціально-економічного типу куркульських господарств. Про нього заговорили у 1928 р., але у зв’язку з орендою землі, регулювання найманої праці. 13 серпня 1929 р. Раднарком УСРР видав постанову “Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське”, яка розкривала об’єкти оподаткування. Куркульськими вважалися господарства без наявних ознак, але до них було “...застосовано індивідуальний порядок визначення прибутку, що його оподатковується єдиним с/г податком” [20, с. 107]. Постанова законодавчо зміцнила класову сутність податкової політики радянської держави, особливо в частині “індивідуального порядку визначення прибутку”, тобто експертного оподаткування селянських дворів. Вона стосувалася і суб’єктів “підприємницького типу” – кустарів, НЕПманів.

Прихильники економічної складової податкової практики, тобто визначення об’єктів оподаткування за виробничими ознаками, висловлювали експертні висновки та пропозиції, уникаючи класового спрямування. Для Г. Студенського, як представника організаційно-виробничої школи і учня О.В. Чаянова, першочергове значення мали об’єкти оподаткування – земельна рента та загалом угіддя [39, с. 49]. Організаційно-виробничі основи селянського господарства виокремлював О.К. Філіповський [43], а Л. Мінц запропонував “певний методологічний підхід” для вивчення реальних затрат праці у селянському господарстві, а не пошуком соціально-класових атрибутів експлуатації найманої праці [32, с. 322]. Терміни “методи розробки”, “методологічно правильно”, якими він послуговувався для з’ясування трудового балансу селянського двору, свідчили про теоретичний рівень дослідження, про відсутність класової залежності. Подібні методологічні підходи були притаманні для інших авторів, які займалися вивченням виробничих аспектів функціонування селянського двору [3; 42].

Отже, об’єктивні соціально-економічні процеси, які тривали в українському селі 1920-х років, неадекватно сприймалися партійно-радянським органами влади. Для фінансових установ першочергове значення мала доходність господарств та об’єкти оподаткування торгово-промислових підприємств, а для партійно-ідеологічних структур соціально-класова складова звичайної майнової диференціації селянських дворів. Виокремлення класової складової означало суб’єктивізацію економічної політики держави, яка реалізовувалася через податкову політику.

Історично в Україні досліджуваного періоду відбувалася послідовна зміна організаційно-функціональних систем оподаткування: “реквізиційну систему продрозверстки” змінила “система продродатку”, а натомість виникла “податкова система” періоду НЕПу. Перехід від підпорядкування Наркомпрода до Наркомфіну означав відносну зміну парадигми економічної політики радянської держави, тобто від воєннокомуністичної доктрини до ліберальної, але з адміністративно-регулятивним наглядом владних структур. Термінологічно поняття “податкова система”, “система податків”, “фінансова класова політика” і “податкова політика” виглядають абстрактно і хаотично, але в контексті історичних соціально-економічних явищ – цілком послідовно. Податкова система і система податків організаційно і функціонально входили до фінансової системи, але вирізнялися між собою як загальне та особливе. З методологічної точки зору їх необхідно розглядати окремо, виділяючи спільне та відмінне, зосереджуючись на історії становлення своєрідних підсистем. Факти свідчать, що явище “система податків” мало виразні системні ознаки (промисловий податок, єдиний

сільськогосподарський податок). Для науково-історичного дослідження їх необхідно розглядати комплексно, щоб не порушувати структурних складових іншого цілого – радянської фінансової системи. Інституційне визначення “радянська податкова система”, яке зустрічалося в літературі 1920-х років, відмежовує хронологічно і функціонально від податкової системи “царизму”, а з іншого боку засвідчує самодостатній організаційно-фіскальний статус.

Податкова політика, якщо абстрагуватися від її класової сутності в УСРР 1920-х років, стосувалася щоденної “податкової практики” та “податкової роботи”. Так було на початку НЕПу, коли треба було формувати організаційну структуру і виконавську вертикаль, а з другої половини 1923 р. класові ознаки оподаткування набирали системного впливу та поширення. Дві обставини, на нашу думку, стали визначальними для її формування: політично-ідеологічні основи радянської системи влади та конкурентне економічне середовище в особі приватної підприємницької форми господарювання. Економічне обмеження міської і сільської “буржуазії” впливало з доктринальних основ більшовизму, тому об’єктивні соціально-економічні типи селянських господарств і приватних підприємців проходили через суб’єктивні критерії класової ідеології. Отже, податкову політику можна розглядати як повсякденну податкову практику фінансових органів, а з іншого боку через політично-ідеологічну складову в оподаткуванні.

1. Анализ поступлений прямых и косвенных налогов на Украине в 1922 – 23 г. и перспективы на бюджетный 23-24 г. // Финансовый Бюллетень. – 1923. – №25.
2. Арсон С. Десять лет советских финансов / С. Арсон // Украинский экономист. – 1927. – 6 сентября.
3. Бугославский. Затраты труда в сельском хозяйстве СССР и пути его развития / Богуславский // Плановое хозяйство. – 1928. – №9. – С. 49-63.
4. Бухарин Н. Заметки экономиста / Н. Бухарин. – Москва-Ленинград, 1928. – 56 с.
5. Бухарин Н. К вопросу о закономерностях переходного периода: критические замечания на книгу Е. Преображенского “Новая экономика” / Н. Бухарин. – Москва-Ленинград, 1928. – 92 с.
6. Бухарин Н. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок / Н. Бухарин. – Москва-Ленинград: Госиздат, 1925. – 35 с.
7. Бухарин Н. Проблемы теории и практики социализма / Н. Бухарин. – М., 1989. – 512 с.
8. Бухарин Н. Хозяйственный рост и проблема рабоче-крестьянского блока / Н. Бухарин // Большевик. – 1924. – №14.
9. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатается как руководство партработникам) / Н. Бухарин. – Томск, 1921.
10. Гринштейн А. Наши финансы за годы НЭп’а / А. Гринштейн // Хозяйство Украины. – 1925. – №3.
11. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України (з передмовою М.М. Вольфа) / М.Б. Гуревич. – Харків: Вид-во ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.
12. Гуревич М.Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины / М.Б. Гуревич. – Харьков: Советский селянин, 1933. – 64 с.
13. Данилов В.П. К вопросу о понимании нэпа / В.П. Данилов // НЭп: экономические, политические и социокультурные аспекты. – Москва, 2006. – С. 26-32.
14. Денисовець П.М. Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. / М.П. Денисовець, О.П. Єрмак // Український історичний журнал. – 1982. – №6. – С. 88-96.
15. Доброгаев В. Обложение и доходность сельского хозяйства / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1928. – №10. – С. 144-150.
16. Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950 гг.) / В.П. Дьяченко. – Москва: Наука, 1978. – 493 с.
17. Залесский М.Я. Налоговая политика советского государства в деревне / М.Я. Залесский. – Москва: ГИЗ, 1940. – 108 с.
18. Зиновьев Г., Каменев Л. О середняке (Материалы) / Г. Зиновьев, Л. Каменев. – Ленинград: “Прибой”, 1925. – 61 с.
19. Калмыков С.В. Налоги на предпринимательскую деятельность в царской России и в период нэпа / С.В. Калмыков, Ю.А. Петров. // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – Москва: РОССПЭН, 2006. – С. 154-175.
20. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1993. – 736 с.
21. Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С.В. Корновенко, В.М. Лазуренко. – Черкаси: “Ваш Дім”, Видавець ПП Дикий О.О., 2004. – 188 с.
22. Крицман Л. Десять лет на аграрном фронте пролетарской революции / Л. Крицман // На аграрном фронте. – 1927. – №11-12. – С. 3-8.

23. Кушнір О. Про єдиний сільськогосподарський податок на 1927-1928 рік / О. Кушнір. – Харків: Радянський селянин, 1927. – 85 с.
24. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу / В.М. Лазуренко. – Черкаси: Відлуння – Плюс, 2003. – 160 с.
25. Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В.М. Лазуренко. – Черкаси: “Ваш Дім”, 2005. – 220 с.
26. Ларин Ю. Итоги, пути, выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. – Москва: ГИЗ, 1923. – 283 с.
27. Ларин Ю. Советская деревня / Ю. Ларин. – Москва: Изд. “Экономическая жизнь”, 1925. – 384 с.
28. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – Москва-Ленинград: Изд-во “Экономическая жизнь”, 1927. – 310 с.
29. Ливенский М. Продналог и голодающие районы / М. Ливенский. – Москва: Красная новь, 1922. – 8 с.
30. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР / Г.Л. Марьяхин. – Москва: Финансы, 1952. – 245 с.
31. Мингулин И. Пути развития частного капитала / с предисловием А.З. Гольцмана / И. Мингулин. – Москва-Ленинград: Московский рабочий, 1927. – 189 с.
32. Минц Л.Е. К проблеме использования рабочей силы в крестьянском хозяйстве / Л.Е. Минц // Плановое хозяйство. – 1927. – №8. – С. 321-338.
33. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического совета СТО. – Харьков, 1922. – 125 с.
34. Несмелов Ф. Налоговые доходы за пять лет / Ф. Несмелов. // Финансовый бюллетень. – 1925. – №4.
35. П.Р. Пять лет промыслового налога // Финансовый Бюллетень. – 1926. – №19-20.
36. Пешехонов А.В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства / А.В. Пешехонов. – Харьков: Госиздат, 1922. – 17 с.
37. Потапов М. К вопросу о методах группировки крестьянских хозяйств / М. Потапов // Хозяйство Украины. – 1925-1927. – №7-9. – С. 161-166.
38. Скрипчинська Н.О. Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.О. Скрипчинська. – Київ, 2014. – 20 с.
39. Студенский Г.А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы его обложения / Г.А. Студенский. – М., 1925. – 113 с.
40. Тезисы и предложения, одобренные секторальным совещанием по сельско-хозяйственной статистике ЦСУ Украины (6-10 февраля 1928 г.). – Харьков, 1928.
41. Троцкий. До питання про диференціацію села / Троцький // Господарство Полтавщини. – 1925. – №4-5. – С. 59-64.
42. Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства / А. Фарба // Хозяйство Украины. – 1928. – №5. – С. 54-71.
43. Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні (Переклад з російської С. Плужника) / О.К. Філіповський. – Харків: ДВУ, 1926. – 314 с.
44. Шмидт А. Сельско-хозяйственный налог / А. Шмидт // Хозяйство Украины. – 1925. – №3.
45. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917-1927) / Л.Н. Юровский. – Москва: Начала-Пресс, 1996. – 436 с.

References:

1. Analiz postupleniy pryamykh i kosvennykh nalogov na Ukraine v 1922 – 23 g. i perspektivy na byudzhethnyy 23-24 g. // Finansovy Byulleten'. – 1923. – №25.
2. Arson S. Desyat' let sovetskikh finansov / S.Arson // Ukrainskiy ekonomist. – 1927. – 6 sentyabrya.
3. Bugoslavskiy. Zatraty truda v sel'skom khozyaystve SSSR i puti ego razvitiya / Bogoslavskiy // Planovoe khozyaystvo. – 1928. – №9. – S. 49-63.
4. Bukharin N. Zаметki ekonomista / N. Bukharin. – Moskva-Leningrad, 1928. – 56 s.
5. Bukharin N. K voprosu o zakonornostyakh perekhodnogo perioda: kriticheskie zamechaniya na knigu E. Preobrazhenskogo «Novaya ekonomika» / N. Bukharin. – Moskva-Leningrad, 1928. – 92 s.
6. Bukharin N. Novoe otkrovenie o sovetskoy ekonomike ili kak možno pogubit' roboche-krest'yanskiy blok / N. Bukharin. – Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1925. – 35 s.
7. Bukharin N. Problemy teorii i praktiki sotsializma / N. Bukharin. – M., 1989. – 512 s.
8. Bukharin N. Khozyaystvennyy rost i problema raboche-krest'yanskogo bloka / N. Bukharin // Bol'shevik. – 1924. – №14.
9. Bukharin N.I. Novyy kurs ekonomicheskoy politiki (pechataetsya kak rukovodstvo partrabotnikam) / N. Bukharin. – Tomsk, 1921.
10. Grinshteyn A. Nashi finansy za gody Nep'a / A. Grinshteyn // Khozyaystvo Ukrainy. – 1925. – №3.
11. Hurevych M.B. Pytannya suchasnoho selyans'koho hospodarstva Ukrayiny (z peredmovoyu M.M. Vol'fa) / M.B. Hurevych. – Kharkiv: Vyd-vo TsSU USRR, 1927. – 182 s.
12. Gurevich M.B. Pryamoe oblozhenie sel'skogo khozyaystva Ukrainy / M.B. Gurevich. – Khar'kov: Sovetskiy selyanin, 1933. – 64 s.
13. Danilov V.P. K voprosu o ponimani nepa / V.P. Danilov // Nep: ekonomicheskie, politicheskie i sotsiokul'turnye aspekty. – Moskva, 2006. – S. 26-32.

14. Denysovets' P.M. Podatkova polityka radyans'koyi derzhavy shchodo selyanstva Ukrainy v 1921-1929 rr. / M.P. Denysovets', O.P. Yermak // Ukrainy's'kyy istorychnyy zhurnal. – 1982. – №6. – S. 88-96.
15. Dobrogaev V. Oblozhenie i dokhodnost' sel'skogo khozyaystva / V. Dobrogaev // Khozyaystvo Ukrainy. – 1928. – №10. – S. 144-150.
16. D'yachenko V.P. Istoriya finansov SSSR (1917-1950 gg.) / V.P. D'yachenko. – Moskva: Nauka, 1978. – 493 s.
17. Zalesskiy M. Ya. Nalogovaya politika sovetskogo gosudarstva v derevne / M. Ya. Zalesskiy. – Moskva: GIZ, 1940. – 108 s.
18. Zinov'ev G., Kamenev L. O serednyake (Materialy) / G. Zinov'ev, L. Kamenev. – Leningrad: «Priboy», 1925. – 61 s.
19. Kalmykov S.V. Nalogi na predprinimatel'skuyu deyatel'nost' v tsarskoy Rossii i v period nepa / S.V. Kalmykov, Yu.A. Petrov. // NEP: ekonomicheskie, politicheskie i sotsiokul'turnye aspekty. – Moskva: ROSSPEN, 2006. – S. 154-175.
20. Kolektivizatsiya i holod na Ukraini. 1929-1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. – Kyiv, 1993. – 736 s.
21. Kornovenko S.V. Selo. Khib. Hroshi. Podatkova polityka radyans'koyi vlady v ukrayins'komu seli u period NEPu / S.V. Kornovenko, V.M. Lazurenko. – Cherkasy: «Vash Dim», Vydavets' PP Dyky O.O., 2004. – 188 s.
22. Kritsman L. Desyat' let na agrarnom fronte proletarskoy revolyutsii / L. Kritsman // Na agrarnom fronte. – 1927. – №11-12. – S. 3-8.
23. Kushnir O. Pro yedynny sil's'kohospodars'kyy podatok na 1927-1928 rik / O. Kushnir. – Kharkiv: Radyans'kyy selyanyn, 1927. – 85 s.
24. Lazurenko V.M. Zamozhne selyanstvo Ukrainy v umovakh nepu / V.M. Lazurenko. – Cherkasy: Vidlunnya – Plyus, 2003. – 160 s.
25. Lazurenko V.M. Kurkul' chy hospodar? Selyans'ka ekonomika yak sotsial'na katehoriya / V.M. Lazurenko. – Cherkasy: «Vash Dim», 2005. – 220 s.
26. Larin Yu. Itogi, puti, vyvody novoy ekonomicheskoy politiki / Yu. Larin. – Moskva: GIZ, 1923. – 283 s.
27. Larin Yu. Sovetskaya derevnya / Yu. Larin. – Moskva: Izd. «Ekonomicheskaya zhizn'», 1925. – 384 s.
28. Larin Yu. Chastnyy kapital v SSSR / Yu. Larin. – Moskva-Leningrad: Izd-vo «Ekonomicheskaya zhizn'», 1927. – 310 s.
29. Livenskiy M. Prodnalog i golodayushchie rayony / M. Livenskiy. – Moskva: Krasnaya nov', 1922. – 8 s.
30. Mar'yakhin G.L. Nalogovaya sistema SSSR / G.L. Mar'yakhin. – Moskva: Finansy, 1952. – 245 s.
31. Mingulin I. Puti razvitiya chastnogo kapitala / s predislaviem A.Z. Gol'tsmana / I. Mingulin. – Moskva-Leningrad: Moskovskiy rabochiy, 1927. – 189 s.
32. Mints L.E. K probleme ispol'zovaniya rabochey sily v krest'yanskom khozyaystve / L.E. Mints // Planovoe khozyaystvo. – 1927. – №8. – S. 321-338.
33. Narodnoe khozyaystvo Ukrainy v 1921 g. Otchet Ukrainskogo ekonomicheskogo soveta STO. – Khar'kov, 1922. – 125 s.
34. Nesmelov F. Nalogovye dokhody za pyat' let / F. Nesmelov. // Finansovyy byulleten'. – 1925. – №4.
35. P.R. Pyat' let promyslovogo naloga // Finansovyy Byulleten'. – 1926. – №19-20.
36. Peshekhonov A.V. Sravnitel'naya tyazhest' natural'nykh nalogov 1921 goda dlya razlichnykh grupp krest'yanstva / A.V. Peshekhonov. – Khar'kov: Gosizdat, 1922. – 17 s.
37. Potapov M. K voprosu o metodakh gruppirovki krest'yanskikh khozyaystv / M. Potapov // Khozyaystvo Ukrainy. – 1925-1927. – №7-9. – S. 161-166.
38. Skrypchyns'ka N.O. Podatkova polityka radyans'koyi vlady v ukrayins'komu seli v 20-kh rokakh XX st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / N.O. Skrypchyns'ka. – Kyiv, 2014. – 20 s.
39. Studenskiy G.A. Renta v krest'yanskom khozyaystve i printsipy ego oblozheniya / G.A. Studenskiy. – M., 1925. – 113 s.
40. Tezisy i predlozheniya, odobrennye sektoral'nym soveshchaniem po sel'sko-khozyaystvennoy statistike TsSU Ukrainy (6-10 fevralya 1928 g.). – Khar'kov, 1928.
41. Trots'kyy. Do pytannya pro dyferentsiatsiyu sela / Trots'kyy // Hospodarstvo Poltavshchyny. – 1925. – №4-5. – S. 59-64.
42. Farba A. Proizvodstvennye nuzhdy krest'yanskogo khozyaystva / A. Farba // Khozyaystvo Ukrainy. – 1928. – №5. – S. 54-71.
43. Filipovs'kyy O.K. Rozvidka z orhanizatsiyi selyans'koho hospodarstva na Ukraini (Pereklad z rosiys'koyi Ye. Pluzhnyka) / O.K. Filipovs'kyy. – Kharkiv: DVU, 1926. – 314 s.
44. Shmidt A. Sel'sko-khozyaystvennyy nalog / A. Shmidt // Khozyaystvo Ukrainy. – 1925. – №3.
45. Yurovskiy L.N. Denezhnaya politika sovetskoy vlady (1917-1927) / L.N. Yurovskiy. – Moskva: Nachala-Press, 1996. – 436 s.